

15. Морозова Е. Сладкий приговор // Литер. – 2009. – 26 апреля // <http://www.liter.kz/site.php?lan=russian&id=167&pub=13932>

16. Вологодская Г. Жезкент: светлое прошлое, мрачное, настоящее // Караван. – 2008. – 21 марта // <http://www.Saravan.kz/article/?aid=5193&pid=118>

17. Григорьева О.Н. Цвет и запах власти. Лексика чувственного восприятия в публицистическом и художественном текстах: учебное пособие. – М.: Флинта, 2004. – 248 с.

18. Малеев С.О Павловых «дарах» и протухшей рыбе //

Мегаполис. – 2008. – 28 июня // http://www.megapolis.kz/show_article.php?art_id=9742&start=160

19. Варов В. Кому кама с утра? – Мегаполис. – 2009. – 16 февраля // http://www.megapolis.kz/show_article.php?art_id=11202

20. Мусабекова У.Е. Одоративные ассоциации как феномен культуры // Материалы международной конференции, посвященной 70-летию Казахского национального университета им. аль-Фараби. – Алматы, 2003. – С. 210-211.

Ю. Д. Куличенко

Б САЯСИ ДИСКУРСЫҢ ПЕРЦЕПТИВТІ ОБРАЗДАРЫ

Бұл мақалада саяси дискурстың перцептивті образдарының иерархиялық құрылымы ерекше феномен ретінде қарастырылады және тілдік бірліктер лингвистикалық талдауға түседі. Адамның ойлау қабілетінің көрінуін эксплицитті және верификациялық амалдар арқылы беріп, сол арқылы биліктің, әлемнің ұлттық тілдік бейнесі және тілдік санасының абстрактылы категориясының метафоралану процесі талданады.

Y. D. Kulichenko

THE OF PERCEPTUAL IMAGES OF POLITICAL DISCOURSE

In the present article the hierarchical structure of perceptual images' of political discourse is considered as a special phenomenon and linguistic analysis made on language units. Showing the manifestations of human intellectual activity through verifying and explicit means and according to them analyzes the metaphorization process of abstract categories of authority, the world's national language image and language conscience.

К. Күркебаев,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың доценті, ф.ғ.к.

ӨЛЕҢ МӘТІНІНДЕГІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТІРКЕСІМДІЛІГІ

Поэтикалық мәтінде өлең мазмұны мен түрінің үйлесімін жеткізуде өнімді функционалдық қызметті етістік сөз табы белсенді атқарады.

Өлең мәтінін түзуде етістіктің барлық түрлері мен тұлғалары іс-қимылға жұмылдыру, суретті баяндау, ұйқас құрауға бейімділік, терең психологиялық күй, динамикалық екпін сияқты лингвопоэтикалық қолданыстарға аса бай.

Есімдер сияқты етістіктер де көркем сөз тілінде, әсіресе өлең мәтінінде поэтикалық-стильдік қызметке ие.

«Етістік тіліміздегі сөз таптарының ішіндегі ең күрделі және қарымы ең кең грамматикалық категория. Етістіктің күрделілігі мен қарымдылығы оның аса өрісті лексика-семантикалық сипатымен, бай лексика, грамматикалық формаларымен, көсіліңкі синтаксистік қызметімен тығыз байланысты», – [1, 122] деп тұжырымдалуы шынында да бұл сөз табының поэтикалық мәтіндегі тіркесімділік қабілетінің кең ауқымдығы, іс-қимыл мағы-

насының әр тараптылығы, қуатты эмоционалдық фон тудыруы, ырғақ пен ұйқас құрау ерекшеліктерінің өзіндік көріністерін айқындап тұрған іспетті. Тілдің дамуы барысында әр түрлі объективті себептермен жеке сөз таптарының тіркесімділік қабілетінің артқандығы белгілі. Етістік сөздердің тіркесімділік қабілетінің артуы – оның мағыналық жағынан дамуына негізделсе, өз кезегінде олардың тіркесетін сөздерінің аясының мол болғаныменде байланысты.

Кез келген тілдік жүйеде сөздер бір-бірімен байланысуы үшін өзара мағыналық және грамматикалық жағынан сәйкестікте болуы шарт.

Тіл ғылымында тіркесімділік мәселесі **валенттілік теориясымен** сабақтастықта қарастырылады. Валенттілік терминінің енуі жиырмасыншы ғасырдың қыркыншы жылдарының аяғындағы С.Д. Кацнельсонның еңбектерінен бастау алады. Тілде толық мағыналы сөз тек белгілі бір синтаксистік жағдайда ғана өзінің толыққанды мағыналық қырын көрсете

алатындығын баса айта келе, С.Д. Кацнельсон: «Это свойство слова, определенным образом реализоваться в предложении, выступать в определенные комбинации с другими словами можно было бы назвать его синтаксической валентностью [2,126], – деп жазады.

Бұл теорияны одан әрі дамытушы Л. Теньер валенттілік терминін тек етістік сөз табына қатысты қолданады. Кейінгі жылдары зерттеу нысаны ретінде өзге сөз таптары алынған Ю.Д. Апресян, В.Г. Адмони, М.Д. Степанова, Н.Д. Шмелев, Н.И. Степаненколардың еңбектерінде әрі қарай тереңдетіліп қарастырылды.

Валенттілік теориясы жөнінде М. Оразов: «Валенттілік теориясы бойынша сөздер екінші бір сөзбен байланысқанда белгілі бір мағыналық және тұлғалық сыбайластығы жағынан ғана байланысады» – дей келе, сөздердің тұлғалық жақтан байланысуын сыртқы валенттілік деп атайды және олардың мағыналық жағынан да байланыста болуы керектігін ескертеді [3,24]. Сондай-ақ, семантикалық валенттіліктің жеке кездеспей, синтаксистік валенттіліктің ішкі мазмұны ретінде ғана өмір сүретіндігі семантика теориясында әр қырынан сөз болып жүр.

Валенттілік мәселесіне байланысты Қ. Жұбановтың айтқан мына бір пікірі назар аудартады: «Грамматиканың мақсаты жалғыз-ақ сөздің қандай мағыналары болатындығын баяндау ғана емес, қандай формаларға қандай мағыналар сәйкес келетінін баяндап, дұрысы, қандай мағына шығуы үшін сөзді қалайша құрастыру керек екендігін баяндау» [4,241]. Сонымен, валенттілік деп сөздердің бір-бірімен мағыналық және синтаксистік жағынан үйлесімді келуін айтамыз.

Етістіктер ойды түсінікті, тиянақты жеткізуде басты тәсіл болып табылады да, сөйлем соңында, кейде сөйлем ішінде басқа сөздерді өздеріне бағындырып, басыңқы қызметте әр құрамда келе береді. Бұл жөнінде Г.Д. Санжеев: «Глагол – это существо многорукое, которое одно только и может организовать в единое целое все возможные формы соединений слов предложения, словосочетания, фразеологические единицы» [5, с.6-7], – деп көрсетеді. Шын мәнінде, етістіктердің өзге сөздермен тіркесу аясы кең, барлық сөз табымен кеңінен тіркеске түседі.

Жалпы сөз тіркестері туралы еңбектерде етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарлары ретінде зат есім, сын есім, сан есім, есім-

дік, үстеу, еліктеуіш және етістік сөз таптары аталып жүр.

Профессор Т. Сайрамбаев сөз тіркестерінің аясын құрайтын сөз таптарын мынадай үш бағытта қарастыруды ұсынады:

1) Әр сөз табының негізінде қалыптасқан сөз тіркестері;

2) Бір сөз табының негізінде қалыптасқан сөз тіркестері;

3) Бір сөздің қайталануы негізінде жасалған сөз тіркестері [6, 108 б.].

Поэзия тілінде заттың атауға қатысы, сыны, сапасы, қимылы сияқты семантикалық қатынасты білдіруде есімше тұлғалы сөздердің жұмсалуды молынан кездеседі.

Мәселен есімше тұлғалы сөздер өлең мәтінінде есімдермен де, етістіктермен тіркесімділікке түсіп, семантикалық тіркес құрауда уақыт пен кеңістік қатынасындағы атрибутивтік мәнге ие болып, мәтінді ұйымдастырушы тірек сөз қызметінде жиі жұмсалады.

*Тұяқ та жоқ тігерге дым қалмаған,
Жау жалмаған, жабысып, құм жалмаған,
Сырлар бар - ау қойнында, туган далам,
Ақтарылған қанынан қазағыңның,
Құзғыны да Құдайдың құр қалмаған.....*
(М.Мақатаев)

Көмекші етістіктер мен есімше тұлғаларының басыңқы сыңарда жалпы, жалқы, деректі, дерексіз ұғымдағы есім сөздермен түйдектеліп келуі поэтикалық өлең мәтініндегі семантикалық тіркесімділіктің бір үлгісі болып табылады. Мысалы,

*.....Ақын деген лапылдаған өрт екен,
Жанып өту ақындардың - серті екен*
(М.Мақатаев.)

«Қазақ тіліндегі сын есімдердің валенттілігі» деп аталатын монографиясында М.С. Жолшаева сын есімдердің тіркесімділік аясын қарастыра келіп, сын есімнің етістікпен тіркесін екі топқа бөліп қарастыру керек екендігін тілге тиек етеді. Оның себебін етістіктің басыңқы сыңарда келіп жұмсалудың өзіндік ерекшеліктерімен байланыстырады. «Ол мына мәселемен байланысты: біріншіден, етістіктің олармен тіркесі таза қимылдық мәнге ие болса, екіншіден, етістіктің есімше мен қимыл есімінің заттанып келуі арқылы байланысады [7,123 б.].

Қатыстық сын есімдердің арнайы жұрнақтар арқылы басқа сөз таптарынан жасалатыны белгілі. М. Балақаев, Р. Әмір сынды ғалымдар қатыстық сын есімдер жасаушы қосымшалар-

дың ішіндегі **-сыз, -сіз; -дай, -дей, -тай, -тей** жұрнақтары арқылы жасалғандардың ғана етістіктермен көбірек тіркесетіндігін көрсетеді. Тілімізде **-дай, -дей** жұрнақтары арқылы жасалған қатыстық сын есімдерде ұқсату, салыстыру мәні бар сын есімдер алынады. Енді осы жұрнақтың қатысуымен жасалатын қатыстық сын есім мен етістіктердің тіркесіміне мысал келтірсек:

Келсаптай тұзды түйген бас ағарған,
Түздегі *қу бастайын* жақ қуарған.
Бетіне *ел көшкендей* сүрлеу түсіп,
Шөлдегі *шыңыраудай* көз суалған
(І.Жансүгіров).

Өлең мәтініндегі *келсаптай, қу бастайын, ел көшкендей, шыңыраудай* сияқты сын есім сөздер етістіктермен әр түрлі позициялық жағдаятта тіркесімділікке түсіп кейіпкер тұлғасын анықтап, портретін сомдауда *шашы ағарған басын тұз түйген келсаппен, бетінің ажымын көшкен елдің сүрлеу ізімен, суалған көзін шөлдегі шыңыраумен* тілдік санадағы салыстыру, теңеу, ұқсастыру әдістері арқылы ассоциациялық байланысқа түсіріп, өлең мә-

тінінің семантикалық тұтастығын қалыптастырған.

Қорыта айтқанда, мазмұндық-құрылым жүйесінің көп сатылы, көп қырлы болып келуіне байланысты өлең мәтінінің семантикасындағы тіркесімділік мәселесі күрделі де қиын, қиыры да мол құбылыс қатарына жатады. Сондықтан тіркесімділік мәселесі сөздің өзге сөздермен синтаксистік байланысқа түсіп әр алуан семантикалық қатынасқа түсу қабілеттілігін танытатындықтан өлең мәтінінің теориялық қағидаттарымен ұштастырыла қарастыруды қажет етеді.

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1964. – 183 б.
2. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. – Л.: Наука, 1986. – 300 с.
3. Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. – Алматы: Мектеп, 1980. – 176 б.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 582 б.
5. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Глагол. – М.: Из-во вост. Лит-ры, 1963. – 266 с.
6. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 176 б.
7. Жолшаева М.С. Қазақ тіліндегі сын есімдердің валенттілігі. – Алматы: Толғанай Т, 2007. – 175 б.

К. Куркебаев

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ВАЛЕНТНОСТЬ ГЛАГОЛОВ

В этой статье рассматриваются вопросы семантической валентности глагола в поэтических текстах.

K. Kurkebaev

SEMANTIC VALENCE OF THE VERBS

This article considers the issues of semantic valence of the verbs in poetic texts.

Қ. Қадырқұлов,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың доценті, ф.ғ.к.

ЖАҢА СӨЗДЕР МЕН ЖАҢА СӨЗ ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ АЙЫРЫМ БЕЛГІЛЕРІ

Жаңа зат пен құбылыс пайда болғаннан кейін оларды ұғымдық жағынан сипаттайтын жаңа атаулар қажет. Жаңа атаулар тіл ғылымында лексика бөлімінің, оның ішінде неологизм тармағының зерттеу нысаны болды. Неологизм - қай тілде болмасын **жаңа сөз** ұғымының баламасы. Бірақ неологизм терминінің мәні жаңа сөз бен жаңа сөз қолданыс болып салалық түрге бөлінетіні ғылыми-зерттеу еңбектерде арнайы қаралған емес.

«Қазіргі орыс тіліндегі жаңа сөздер» атты диссертациялық зерттеуінде Л.И.Джоглидзе: неологизмдер - тілдегі жаңа сөздер, тіл жүйесінің лексикалық бөлігі. Неологизмдер – сөйлеу тілінде дайын күйінде қолданылатын, бірақ салыстырмалы түрде жақында пайда болған сөздер, - деп тұжырымдайды / 1 /.

Ал Р.Ю. Намитокова «Жаңа сөздер – тілде белгілі бір кезеңде пайда болған, бұрын болмаған және жалпы қолданысқа түспеген, сол